

Anna Cymerman

ROZWÓJ KONCEPCJI INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ W SZKOLE HISTORYCZNEJ

1. Wstęp

Rozwój idei integracji nie jest nowym zjawiskiem. Pierwsze próby integracyjne podejmowano już w starożytności, choć niczym nie przypominały one współczesnych procesów integracyjnych. Przyjmowały formę tzw. amfiklionów, czyli związków państw-miast.

Geneza oraz ewolucja pojęcia integracji na przestrzeni wieków pozwalają na wyróżnienie kilku podstawowych czynników stymulujących ten proces, mimo odmiennego postrzegania tego procesu przez różne grupy społeczne czy też poszczególne nacje.

Za pierwszą determinantę procesów jednoczenia się można uznać traktowanie integracji jako środka zapobiegania wojnom oraz utrzymania bezpieczeństwa zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego. Poprzez tworzenie ugrupowań integracyjnych likwidowano granice między odrębnymi częściami, co stawalo się przyczyną rezygnacji z walk o granice, a poza tym większa jednostka była silniejsza, co stanowi zaś nowy czynnik odstraszający ewentualnych agresorów. Odmienne podejście pozwala na traktowanie procesów integracyjnych jako hegemonistycznej drogi do podbojów nowych terytoriów oraz zdobycie władzy absolutnej na danym obszarze. Był to pacyfistyczny sposób integracji, czyli narzędzie utrzymania pokoju, a także kształtowania szeroko rozumianego porządku społecznego, co leżało u podstaw polepszania warunków życia danej społeczności.

Historia procesu jednoczenia się przyniosła wiele różnych, ciekawych rozwiązań, które często nawiązywały do genezy pojęcia integracji oraz jej pierwszych form. Pojawiały się odmienne koncepcje procesów integracyjnych, lecz wszystkie scenariusze integracji można sprowadzić do podejścia pacyfistycznego i hegemonistycznego¹. Mimo różnorodnych celów, jakie stawiano przed tym procesem, można

¹ Rozróżnienie nurtu pacyfistycznego i hegemonistycznego znaleźć można w pracy: *Funkcjonowanie firm...* 1998, s. 10].

sformułować jedną podstawową i uniwersalną determinantę procesu integracji – kwestie ekonomiczne. Korzyści ekonomiczne można zatem traktować jako ponadczasową stymulantę rozwoju różnorodnych koncepcji integracyjnych.

2. Rozwój niemieckiej myśli społeczno-ekonomicznej a kształtowanie się założeń szkoły historycznej

W okresie, gdy w Europie zapanował okres merkantylizmu i wszystkie państwa widziały w tym nurcie drogę rozwoju narodowej gospodarki, sytuacja w Niemczech była odmienna. Rozbicie terytorialne państwa, lokalne warunki gospodarowania oraz złożona sytuacja polityczna uniemożliwiała prowadzenie polityki opartej na zasadach merkantylizmu. Specyficzna sytuacja polityczna oraz gospodarcza państwa niemieckiego stała się podstawą rozwoju kameralistyki oraz przyjęcia zasad gospodarczych opartych na założeniach nurtu fizjokratycznego.

Kameralistyka i fizjokratyzm, mimo tego że były dwiema przeciwstawnymi koncepcjami gospodarowania, leżały u podstaw rozwoju założeń nowatorskiego kierunku w myśli ekonomicznej, jakim była szkoła narodowa, która stawiała sobie za główne cele zjednoczenie państwa niemieckiego, wzmocnienie systemu gospodarczego oraz wprowadzenie gospodarki Niemiec na drogę rozwoju. Zacołanie gospodarcze Niemiec, utrzymanie stosunków feudalnych i zupełnie inna sytuacja polityczna uniemożliwiły rozwój gospodarczy poprzez zastosowanie liberalizacji gospodarki, dlatego też szkoła historyczna miała zapewnić taki wzrost wprowadzeniem swoich zasad.

Jednym z ojców historyzmu w Niemczech jest J. Fichte, przedstawiciel niemieckiej filozofii, który proponuje reglamentację gospodarki wyrażającą się nakładaniem limitów produkcyjnych na poszczególne cechy rzemieślnicze. Szczególną uwagę poświęcał on stanowemu podziałowi społeczeństwa oraz stosunkom, jakie powinny panować między poszczególnymi grupami społecznymi, określonym przez organy państwa. Aby skutecznie wpływać na rozwój gospodarczy, rząd niemiecki powinien w szczególności kontrolować zakres wytwarzania oraz sferę wymiany.

Drugi z przedstawicieli tego nurtu, twórca tzw. szkoły romantycznej, A. Müller, swoje zainteresowania skupia wokół roli państwa i jego problemów. Według niego jednostka, czyli pojedynczy człowiek, jest częścią zorganizowanego społeczeństwa, a czynnikiem kształtującym stosunki międzyludzkie są: prawo, ekonomia i religia [*Historia...* 1979, s. 212]. Czynniki te będą miały odzwierciedlenie w ideach integracyjnych głoszonych w tym okresie. Jego wizja państwa opiera się na systemie feudalno-kapitalistycznym. Zaleca on zachowanie systemu feudalnego oraz poddaństwo chłopów w produkcji rolnej, a rozwój kapitalizmu w sferze produkcji przemysłowej. Szczególną uwagę kieruje w stronę duchowych zasobów narodu, utożsamiając to pojęcie z historią narodu oraz jego wszystkimi fizycznymi i duchowymi przeżyciami czy doświadczeniami. Państwo, jego zdaniem, stanowi spe-

cyficzną jednostkę, odrębną całość, która jest niezależna od woli ludzkiej. Uznaje je za podstawową organizację obejmującą swym zasięgiem wszystkie dziedziny życia społecznego [*Historia...* 1979, s. 207]. A. Müller dokonał również analizy bogactwa państwa, w skład którego, obok wartości materialnych, wchodzi również dobra niematerialne, tj. kultura, cywilizacja, zdolności obywateli. Głosił hasło kompleksowej analizy zjawisk gospodarczych.

F. List, kolejny prekursor szkoły historycznej, skupiał się na postulatach nawołujących do zjednoczenia Niemiec. Prowadził badania nad własną teorią rozwoju sił wytwórczych i polityką protekcyjnizmu. Opracował nowy system protekcyjny, który oparł na podstawowych wartościach: idei narodowościowej oraz sile wytwórczej. Idea narodowości wynikała z krytyki indywidualizmu światopoglądowego A. Smitha, dla którego społeczeństwo stanowi tylko i wyłącznie zbiór jednostek. Nie uwzględniał występowania między nimi pośredniej struktury, jaką jest naród. Poruszając kwestie wolnej wymiany narodowej, stwierdził, że ma ona sens tylko wówczas, gdy odbywa się między narodami prezentującymi podobny poziom rozwoju gospodarczego. F. List stworzył własną teorię rozwoju, zgodnie z którą każdy naród przechodzi takie same szczeble drabiny rozwoju. Finalnym jego stadium jest stadium rolniczo-rękodzielniczo-handlowe. Aby taki stan osiągnąć, naród musi dysponować odpowiednimi zasobami, do których zalicza się: wielkość terytorium państwa oraz bogactwa naturalne. Według F. Lista wszystkie te warunki spełniało państwo niemieckie. Osiągnięcie pożądanego stanu rozwoju wymaga przechodzenia kolejnych stadiów rozwoju, w czym pomocny może być protekcyjnizm. Mimo tego, że F. List był zwolennikiem liberalizmu, to propagował pewne formy protekcyjnizmu, zwłaszcza wychowawczego. Protekcyjnizm wychowawczy jest skuteczny w ochronie młodych gałęzi przemysłu lub przez gospodarkę, która jest zacofana w stosunku do innych. Tak też było w przypadku Niemiec, dlatego doktryna F. Lista cieszyła się tu znaczną popularnością. Cła protekcyjne mogą funkcjonować tylko do chwili, gdy gospodarka osiągnie odpowiedni poziom rozwoju. Poglądy głoszone przez F. Lista, jak również jego poprzedników nie opierały się na szerokich horyzontach teoretycznych. Ich głównymi celami były ukazanie sytuacji gospodarczej Niemiec, jej odmienności oraz wskazanie drogi do szybkiego pokonania różnicy w rozwoju społeczno-gospodarczym. Większość tez i idei znalazło zastosowanie w koncepcjach starszej i młodszej szkoły historycznej.

Starsza szkoła historyczna powstała w latach czterdziestych XIX stulecia jako reakcja na ekonomię klasyczną. Swoje powstanie opierała na krytyce dorobku przedstawicieli ekonomii klasycznej oraz na ideach przedstawionych przez niemieckich prekursorów szkoły historycznej. Cechą odróżniającą tę szkołę od poprzednich były nie tylko problemy ekonomiczne, lecz również odpowiednie podejście metodologiczne do tych problemów. W. Roscher negował głoszone przez klasyków istnienie praw ekonomicznych z tego względu, że nie zostały one udowodnione jako obiektywne prawidłowości ekonomiczne. Przy odkrywaniu praw, we-

dług W. Roschera, należy uwzględnić dynamikę zjawisk oraz ich przebieg w historii. Traktował on gospodarkę jako całokształt stosunków społecznych i w takim duchu chciał tworzyć teorie ekonomiczne, ponieważ wszystkie aspekty życia społecznego są ze sobą powiązane i wzajemnie na siebie wpływają. Ważne jest, aby w prawach ekonomicznych uwzględnić wolę i uczucia narodów w sferze ekonomicznej oraz cele, do których naród zmierza. Prowadząc badania nad prawidłowościami w ekonomii, należy uwzględnić tendencje z życia społecznego, a także wpływ instytucji społecznych. Roscher nie negował zasadności odkrywania praw rozwojowych proponowanych przez klasyków. Proponował uzupełnić je o studia historyczne. Takie właśnie działanie określał mianem metodologii historycznej i nadawał prawom ekonomicznym charakter uniwersalny.

Odmienne stanowisko prezentował B. Hildebrand. Twierdził on, że ważne jest, aby na bieżąco dokonywać obserwacji życia gospodarczego, a uzyskane wyniki umiejętnie zestawiać z danymi statystycznymi i historycznymi [Spychalski 1999, s. 174]. W badaniach nad ekonomią skłaniał się ku metodzie idiograficznej, zamiast nomologicznej, sprowadzając tym samym badania ekonomiczne do dokładnego opisu bieżącej rzeczywistości. Według B. Hildebranda, nie istniały w gospodarce żadne prawa o charakterze przyczynowym i uniwersalnym. Potwierdzeniem może być wolna wola, która stanowi podstawę do działania i podejmowania aktywności gospodarczej przez człowieka. Bardziej uzasadnione jest stosowanie pojęcia prawidłowości rozwoju poszczególnych państw, a nie mówienie o prawach rozwoju. Dla B. Hildebranda ekonomia była częścią procesu, jakim jest rozwój społeczny, i nie można jej wyodrębnić z całości, którą stanowi nauka o kulturze danego narodu. Aby wyjaśnić cele i skutki podejmowanej działalności gospodarczej, istotne jest zapoznanie się z normami moralnymi i religijnymi oraz zwyczajami różnicującymi poszczególne narody. W taki sposób B. Hildebrand chciał pokazać specyficzne warunki gospodarowania w Niemczech, które nie są widoczne podczas zastosowania teorii D. Ricarda².

Zdaniem K. Kniesa nie można formułować żadnych praw rozwojowych w odniesieniu do państw czy gospodarek, lecz jedynie dopatrywać się pewnych podobieństw i analogii rozwojowych. Na kształt tej gospodarki mają wpływ zarówno fakty zewnętrzne, jak i „właściwości narodu”. Pierwszą z tych kategorii stanowią: terytorium, kultura, stan oraz przyrost ludności, natomiast druga – właściwości narodowe i rasowe społeczeństwa.

Na podstawie poglądów trzech wymienionych przedstawicieli tego nurtu można z całą pewnością stwierdzić, że ich zdaniem w życiu gospodarczym nie występują żadne prawa. Ekonomia powinna zajmować się tylko i wyłącznie opisem historycznym zjawisk społeczno-gospodarczych.

Idee młodszej szkoły historycznej zaczęły się rozwijać w latach siedemdziesiątych XIX w. w Niemczech, po zakończeniu procesu zjednoczenia. Zyskały one

² Szerzej na ten temat w: [Historia... 1979, s. 215].

miano idei kierowanych do państw, w których widoczne było zacofanie gospodarcze, a produkcja kapitalistyczna rozwijała się stosunkowo powoli [Górski, Kowalik, Sierpiński 1967, s. 105]. Miejsce ekonomii w szkole historycznej zajęły szczególnie badania z dziedziny historii gospodarczej. W opozycji do starszej szkoły historycznej G. Schmoller uważał, że istnieją prawa ekonomiczne, ale ich sformułowanie powinno być poprzedzone analizą materiału faktograficznego i empirycznego, czego brakowało w ekonomii klasycznej. Opowiadał się również za interwencjonizmem państwowym, głównie w dziedzinie polityki socjalnej, co stanowiło podstawę rozwoju Niemiec w kierunku państwa opiekuńczego. Z upływem czasu G. Schmoller stwierdził, że w pewnym stopniu ekonomia jest dyscypliną nomotetyczną i uznał istnienie praw okresowych. Zgodnie z tym poglądem istnieją prawa ekonomiczne, ale nie mają one charakteru uniwersalnego.

W. Sombart swoje zainteresowania kierował ku pojęciu kapitalizmu i zagadnieniom funkcjonowania gospodarki kapitalistycznej. W historii myśli ekonomicznej zapisał się on jako twórca oryginalnej teorii rozwoju gospodarczego opartej na pojęciu instytucji społecznych³. Popierał on koncepcję J. Saya dotyczącą prawa rynków, które stało na straży harmonijnego rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Tym samym odrzucił tezę, że istotą kapitalizmu jest kryzys nadprodukcji. Głosił zupełnie przeciwny pogląd, traktując kapitalizm jako narzędzie walki z kryzysem i formułując teorię zorganizowanego kapitału. Dużo uwagi poświęcił badaniom procesu rozwoju kapitalizmu, a głównie jego genezie. W badaniach uwzględnił czynniki etyczne i religijne, prawne oraz polityczne, co pozwoliło mu sformułować pogląd, że „gospodarkę cechuje odpowiednia psychika gospodarcza” przejawiająca się w określonych zasadach gospodarczych [Górski, Kowalik, Sierpiński 1967, s. 109].

Coraz szerzej działające związki zawodowe stały się głównym przedmiotem badań L. Brentana. Sądził on, że działalność tych związków może stanowić narzędzie rozwiązania problemów kapitalistycznych związanych z konfliktami między klasą robotniczą a klasą kapitalistów. Najprostszą metodą zażegnania konfliktu jest proces negocjacji, który doprowadzi do wytworzenia ustawodawstwa fabrycznego regulującego życie socjalne robotników w sferze ubezpieczeń i spółdzielczości. Nowa forma gospodarowania, określana mianem karteli, pozwalała na ustabilizowanie gospodarki niemieckiej. L. Brentano nie traktował tego jako procesu koncentracji kapitału, a jedynie jako zorganizowaną formę kapitalizacji [*Zarys dziejów...* 1965, s. 354]. W sferze rolnictwa nie był zwolennikiem koncentracji ziemi, ponieważ drobne gospodarstwa rolne cechuje większa trwałość, a poza tym nie można obejść prawa malejącej wydajności ziemi.

³ Pojęcie to, według W. Sombarta, stanowią różnorodne czynniki warunkujące podejmowanie działań ekonomicznych. Wyrażone są w postaci instytucji społecznych posiadających wspólną cechę, jaką jest duch gospodarczy.

Kolejny przedstawiciel szkoły historycznej – M. Weber – rozwinął ją jeszcze bardziej w kierunku socjologicznym, przyczyniając się do powstania tzw. typologicznej odmiany socjologizmu [Spychalski 1999, s. 182]. Prowadził on badania nad szerokim zastosowaniem uwarunkowań społecznych w procesach gospodarczych, zajmując się analizą powiązań między trzema dyscyplinami naukowymi: ekonomią, socjologią i psychologią. W opozycji do poprzedników odrzucił postulat stosowania zwykłego opisu w ekonomii. Opierając się na dokonywanych uogólnieniach materiału historycznego, można tworzyć „typy idealne”, które stanowią pewnego rodzaju modele ekonomiczne. Na podstawie tych typów można było dokonywać segregacji zebranych faktów. Powinny one stanowić narzędzie ułatwiające zrozumienie otaczającego świata i występujących w nim zjawisk.

Na bazie przedstawionego zestawienia idei kilku przedstawicieli młodszej szkoły historycznej można stwierdzić, że nurt ten miał bardzo szerokie pole badań i obserwacji. Są one w znacznie większym stopniu racjonalne i akceptowalne niż poglądy starszej szkoły historycznej. Nie negują one kategorycznie dorobku ekonomii klasycznej, a w pewnych przypadkach nawet z niego korzystają.

3. Koncepcje integracji gospodarczej a idee ekonomiczne szkoły historycznej

Dziewiętnastowieczne i dwudziestowieczne koncepcje integracyjne wywodzące się z Niemiec istotnie różniły się od koncepcji innych krajów europejskich. Wpływ na ten fakt miał rozwój historyzmu w Niemczech, który widoczny był w powstających ideach integracyjnych. Są to głównie idee utrzymywane w duchu hegemonistycznym, w odróżnieniu od koncepcji defensywnych tworzonych w innych państwach.

Jedną z najważniejszych koncepcji była koncepcja „przestrzeni niemieckiego przeznaczenia”, zwana Mitteleuropą. Miała być ona zachętą do działań wojennych i osiągnięcia wszystkich celów z tym związanych. Walka traktowana była jako główne narzędzie w staraniach o zapewnienie Niemcom „przestrzeni życiowej” [Marszałek 1996, s. 33]. J. Fichte, uwzględniając te założenia, stworzył własną ideę, która opierała się na założeniach państwa autarkicznego. Był zwolennikiem poglądów, że jeżeli państwo dysponuje niewystarczającą ilością surowców, to po to, by zaspokoić własne potrzeby, dysponuje prawem, które zezwala mu na poszerzenie swoich obszarów poprzez podboje nowych terenów. Istotne jest również to, aby obszar gospodarczy pokrywał się z tzw. naturalnym obszarem gospodarczym, a takie państwo, które osiągnęło swój optymalny obszar gospodarczy, jest zobowiązane dać swoim sąsiadom gwarancję zapewniającą nienaruszalność ich terytoriów.

Mimo bardzo wielu odmian koncepcji Mitteleuropy każda z nich w mniejszym czy też większym stopniu nawiązywała do idei propagowanej przez J. Fichtego.

Argumentem, który przemawiał za realizacją koncepcji Mitteleuropy, był czynnik ekonomiczny. Rozbicie wewnętrzne Niemiec oraz brak spójności w polityce celnej i handlowej poszczególnych państw niemieckich stanowił poważny hamulec rozwoju gospodarczego. Realizacja koncepcji integracji środkowoeuropejskiej miała zatem ujednolicić politykę celną, zapewnić samowystarczalność temu regionowi, a także rynki zbytu dla rodzimej produkcji. Finalnym osiągnięciem Mitteleuropy miało być uzyskanie obszaru, który byłby jednolity pod względem politycznym, ekonomicznym, kulturowym i rasowym.

Duży wkład do idei „obszaru przeznaczenia” wniósł F. List, który swe postulaty rozwoju gospodarki sformułował w postaci założeń leżących u podstaw rozwoju gospodarczego określonego obszaru. W przypadku Niemiec istotnym elementem było zachowanie dobrych stosunków z państwem austriackim. Aby zrealizować koncepcję Mitteleuropy, tworzące ją państwa musiały się w swych działaniach uzupełniać i wspierać. Jest to droga prowadząca do wzrostu gospodarczego. Podstawowym, bardzo często podkreślanym założeniem był fakt, że koncepcja ta musiała się opierać na idei centralnego ośrodka wielkiego obszaru gospodarczego. Funkcja ta miała być sprawowana przez Rzeszę Niemiecko-Węgierską.

Istotną kwestię poruszał C. Franz, który realizację Mitteleuropy widział tylko i wyłącznie w formie konfederacji państw środkowoeuropejskich, przy uwzględnieniu tożsamości narodowej poszczególnych członków. Uważał, że najlepszą formą będzie konfederacja trzech kręgów państw. Krąg pierwszy, tzw. federację ścisłą, stanowić miały państwa niemieckie, krąg drugi miał być złożony z Austrii i Prus, a trzeci to Holandia, Belgia i Szwajcaria.

L. Caprivi zdawał sobie sprawę, że „rozbitą potęgę” niemiecką wyprzedzają pod względem gospodarczym Wielka Brytania i Stany Zjednoczone. Traktował powstanie Mitteleuropy jako zapowiedź walki o nowy podział świata, w którym Niemcy będą odgrywały dominującą rolę. Była to zapowiedź polityki imperialistycznej po to, by zdobyć taką pozycję w świecie, by móc konkurować z Anglią i USA czy też Rosją. Potwierdzeniem realizacji polityki „wielkiej przestrzeni” były poglądy F. Ratzela, który twierdził, że rozwój narodu mierzony jest powiększeniem podległych przestrzeni. Chęć posiadania wielkiego obszaru i ciągła praca nad jego powiększeniem powinna stanowić główny motyw istnienia narodu.

Równoległe do koncepcji Mitteleuropy rozwijały się w Niemczech popularne koncepcje gospodarki wielkiego obszaru – *Grossraumwirtschaft* (GRW). A. von Schäffle stwierdził, że zanim zostanie osiągnięta integracja w skali globu, w pierwszej fazie należy skupić się na integracji regionalnej, której efektem będą duże wielonarodowe państwa. Wielu ekonomistów niemieckich tworzyło swoje własne koncepcje GRW, opierając się na doświadczeniach Stanów Zjednoczonych. Sformułowali kilka ważnych argumentów przemawiających za realizacją takiej koncepcji. Były one następujące:

1. Wykorzystanie walorów reprezentowanych przez różne narodowości, które doskonale się uzupełniają.

2. Duży obszar ułatwia swobodę przemieszczania się czynników produkcji, głównie kapitału i czynnika ludzkiego, wpływa na komplementarność różnych czynników produkcji.

3. Obniżenie kosztów i racjonalizacja produkcji poprzez efekty skali produkcji, ujednolicenie prawa ubezpieczeniowego oraz zrzeszenie się firm produkujących.

4. Im większy obszar, tym wahania koniunktury są mniej odczuwalne. Wpływa na to różnorodność produkcji.

Proces tworzenia gospodarki wielkiej przestrzeni nie jest procesem jednorodnym. Mógł przyjmować różne formy, jeśli się weźmie pod uwagę stopień zależności poszczególnych części składowych od siebie. Według Sartoriusa środkowoeuropejski obszar gospodarczy powinien być przyjąć formę unii celnej na czele z Niemcami, na których spoczywałaby odpowiedzialność za prawidłową realizację koncepcji. E. Hantos do istniejącej już koncepcji dołożył jeszcze kilka swoich warunków. Zwracał uwagę na to, że aby realizacja pomysłu odniosła powodzenie, należało zwrócić uwagę na wysoki poziom techniki i produkcji. Jest to element niezbędny, by obszar taki mógł funkcjonować. Obszar taki powinien także mieć własne źródła energii (woda, węgiel, ropa naftowa). Ważną kwestią jest również korzystne położenie komunikacyjne części składowych obszaru. E. Hantos był zagorzałym zwolennikiem ruchu paneuropejskiego i działał na rzecz stworzenia w całej Europie solidarności wszystkich narodów i współodpowiedzialności za losy kontynentu.

GRW skupiał w sobie cztery podstawowe rodzaje integracji: instytucjonalną, kooperacyjną, państwową, związkową. Była to koncepcja, która w kompletny sposób miała zaprowadzić stabilizację i porządek w rozbitej Europie, a także w szybkim czasie przywrócić Europie, ściślej mówiąc Niemcom, istotną pozycję na arenie międzynarodowej.

Pozostałe koncepcje integracyjne powstające w tym okresie w państwie niemieckim były utrzymywane w mniejszym stopniu w duchu hegemonistycznym, ale nawiązywały do dwóch podstawowych idei. Opierały się one na założeniu, że państwo niemieckie, aby uzyskać przewagę gospodarczo-polityczną w Europie, musiało dysponować odpowiednim terytorium bogatym w złoża i surowce naturalne. Wcześniejsza sytuacja państwa nie pozwoliła mu na zdobycie terenów zamorskich i utworzenie imperium kolonialnego, dlatego swe ambicje ekspansjonistyczne Niemcy skierowały na południowe i wschodnie państwa europejskie. Zapędy ekspansjonistyczne państwa niemieckiego sprowadzały się w głównej mierze do idei „wielkiego obszaru”.

Głoszone idee integracji w duchu hegemonistycznym stanowiły dla Niemiec jedyną skuteczną metodę konkurowania z ówczesnymi mocarstwami gospodarczymi. L. von Caprivi był zdania, że najlepszą formą będzie związek państw środkowoeuropejskich, tworzący wielką potęgę gospodarczą i polityczną na arenie światowej, oczywiście pod przewodnictwem Niemiec. Przy realizacji hegemoni-

stycznej polityki pomocna była teoria Lebensraumu, czyli przestrzeni życiowej, zgodnie z którą państwo ma prawo do dysponowania takim obszarem, który pozwoli na wyżywienie danej społeczności, czyli zapewni zaspokojenie potrzeb egzystencjalnych, zapewni jej bezpieczeństwo zarówno psychiczne, jak i fizyczne oraz warunki, które ułatwią dalszy rozwój społeczny i gospodarczy danego narodu [Marszałek 1996, s. 43].

Zgodnie z tą teorią Niemcy powinni dążyć do osiągnięcia granic naturalnych państwa, przez co będą dysponować terenem zamkniętym i niedostępnym dla innych narodów. E. Mareks sądził natomiast, że „rozszerzenie światowego przywództwa Niemiec i zmobilizowanie gospodarczych i politycznych sił do zajęcia światowego miejsca, spełnienia misji wewnątrz Starego Kontynentu, w środku którego my jesteśmy i pozostaniemy” [Marszałek 1996, s. 45]. Na tej podstawie można powiedzieć, że przed narodem niemieckim stało specjalne zadanie zdobycia przywództwa gospodarczego w świecie. Europa Środkowa miała stanowić niemiecki obszar wpływów oraz poprzez jego podporządkowanie zapewnić rozwój gospodarki autarkicznej. Celem Niemiec było utworzenie w tym regionie Europy nowego organizmu, zwanego Wszechniemcami. Droga ta nie miała opierać się na współpracy z tymi państwami, lecz na zwykłym podboju i eksploatacji terenów. T. Bethmann-Hollweg był zwolennikiem utworzenia unii gospodarczej, w skład której miały wejść: Francja, Belgia, Holandia, Dania, Austro-Węgry, Polska, Włochy i Skandynawia oraz Niemcy, którym przypisywano rolę hegemonu nad całym zjednoczonym obszarem. Według tej teorii Niemcy powinny zabiegać o zdobycze terytorialne w Afryce, a także walczyć o tereny podległe Związkowi Radzieckiemu.

Zapędy ekspansjonistyczne oraz utrzymanie hegemonistycznej władzy były coraz silniejsze. Nie ograniczano ich już tylko do Europy Środkowej, lecz brano pod uwagę Bułgarię i Turcję. W czasie pierwszej wojny światowej koncepcja Mitteleuropy swym zasięgiem obejmowała tereny od kanału La Manche do Zatoki Fińskiej, od Donu do Zatoki Perskiej i Morza Czarnego. Po wojnie dążenia do zdobycia hegemonistycznej władzy przez Niemcy nie ustawały. Powszechny był pogląd, że świat zmierza do zjednoczenia w skali globu, a krokiem w tym kierunku jest integracja regionalna. Okres regionalnego zjednoczenia był szansą dla Niemiec w zdobyciu absolutnej władzy w regionie europejskim. Aby potwierdzić, że siła ekonomiczna państwa jest uzależniona od jego wielkości, posługiwano się przykładem gospodarki USA. Zjednoczony obszar europejski pod rządami Niemiec mógł skutecznie konkurować ze Stanami Zjednoczonymi i na trwałe zająć jedno z pierwszych miejsc na arenie rywalizacji gospodarczej. Przodująca pozycja Niemiec wywodziła się z tradycji historycznej, za sprawą której Sartorius nie widział innej możliwości powodzenia procesu integracji, jak tylko pod flagą Rzeszy Niemieckiej. Dostrzegał jednak wielość narodową na obszarze europejskim, ale według niego, nie stanowiła ona przeszkody w procesie integracji. Mogła zaś ona stanowić dodatkowy argument dotyczący rozwoju poprzez różnorodność technik produkcyj-

nych oraz wzajemne uzupełnianie się czynników produkcji i wiedzy poszczególnych narodów. Wspólnie narody europejskie miały szansę stworzyć potęgę gospodarczą, która nie będzie miała konkurenta w skali globu.

W pierwszej połowie wieku XX można było wyodrębnić dwa ośrodki rozwoju idei wieloprzestrzennych, które miały stanowić narzędzia osiągania celów hegemonistycznych Niemiec. Pierwszy z nich skupiał się głównie na integracji politycznej, obierając nazwę Unii Paneuropejskiej, a drugi oscylował wokół *Europäischer Zollverein*, która miała się opierać na utworzeniu w Europie gospodarki autarkicznej na bazie związku celnego [Marszałek 1996, s. 63]. W izolacji od wymienionych obozów ideowych rozwijał się trzeci nurt: *Grossraumwirtschaft* (GRW) – oparty na ruchu społecznym. Aby funkcjonowanie GRW było skuteczne, należało powołać ponadnarodowe organy oraz dokonać całkowitej harmonizacji polityki gospodarczej członków zgodnie z oczekiwaniami niemieckimi. H. Schnee uważał, że gdy zostaną zlikwidowane bariery celne, a państwa składowe przestaną konkurować, a będą współpracować, zostaną stworzone szanse trwałego rozwoju gospodarczego oraz porozumienia politycznego. Niemieccy zwolennicy procesu integracji popierali takie stanowisko, twierdząc, że zjednoczenie się rozbitych i skłóconych politycznie państw niemieckich w drugiej połowie XIX w. oraz idea GRW mogą zapoczątkować zjednoczenie się Europy i jej rozwój zmierzający do utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy. Hegemonistyczne aspiracje Niemiec w stosunku do Prus powiodły się, więc Niemcy widziały szansę w zaspokojeniu swoich ambicji w przywódczej roli nad powstającym „wielkim obszarem gospodarczym”. Aspiracje imperialistyczne oraz zdobycie czołowej lokaty w rankingu gospodarczym przez podporządkowanie sobie terytoriów europejskich budziły wiele sprzeciwów wyrażanych przez inne państwa. Dezaprobatę dla planów niemieckich wyrażały one poprzez tworzenie innych koncepcji integracyjnych o zabarwieniu pacyfistycznym, dążących do stabilizacji sytuacji gospodarczej i pokoju w Europie. Podjęte próby zbudowania nowego ładu w Europie oraz stworzenie z Europy Środkowej zaplecza surowcowego nie powiodły się. Klęska poniesiona w czasie drugiej wojny światowej ostatecznie rozwiała wszystkie nadzieje Niemiec o realizacji ich planów. Procesy integracyjne nie zostały zahamowane, lecz potoczyły się w innym kierunku.

Należy podkreślić fakt, że na odmiennosć i zarazem popularność tych koncepcji miała wpływ szkoła historyczna. Wielu reprezentantów tego nurtu ekonomicznego, nawiązując do sytuacji historycznej Niemiec, tworzyło koncepcje integracyjne. Związki między założeniami a niemieckimi ideami integracyjnymi w XIX i XX w. były obustronne. Szczególnie silnie akcentowano w tych koncepcjach historię Niemiec z okresu ich świetności, co motywowało państwo do działania. Fakt przywództwa Niemiec w koncepcjach integracyjnych wynikał z założeń historyzmu, które traktują państwo niemieckie jako kraj nowoczesny, kładący nacisk na nowe technologie. Młode państwo niemieckie w dziedzinie przemysłu stosowało

tylko innowacyjne rozwiązania myśli technologicznej, aby w ten sposób nadrobić straty wynikające z zapóźnienia gospodarczego.

Wspólne poglądy XIX- i XX-wiecznych niemieckich idei integracyjnych oraz założeń szkoły historycznej zawierają tezy dotyczące: samowystarczalności gospodarki niemieckiej, która była podkreślana niemalże w każdej idei integracyjnej, a w założeniach historyzmu stanowiła podstawowy czynnik rozwoju, z jakim wiązała się kolejna teza mówiąca o związku z optymalnym obszarem gospodarczym, który dostarczając odpowiednich ilości surowców naturalnych niezbędnych do rozwoju wszystkich gałęzi gospodarczych, zapewniał optymalny poziom rozwoju narodu niemieckiego. Koncepcje te podkreślały wewnętrzne zjednoczenie Niemiec jako czynnik będący podstawą rozwoju ekonomicznego i społecznego, a szkoła historyczna podkreślała jedność narodu niemieckiego i jego potęgę.

Twórcami koncepcji integracyjnych pod wpływem poglądów historyzmu byli głównie ekonomiści, którzy znali mechanizmy i prawa rządzące gospodarką. Doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że gospodarką, oprócz zasad ekonomicznych, rządzi dodatkowo wiele różnorodnych czynników, dlatego też, aby stworzyć kompletną ideę integracji, należy rozpatrzyć wpływ wszystkich rodzajów czynników na złożony system gospodarczy. Idee tworzone przez ekonomistów kładły główny nacisk na zasadę komplementarności poszczególnych części składowych integrującego się obszaru, a także czynnik stabilizacji ekonomicznej, który jest łatwiejszy do realizacji na większym obszarze.

Dzięki przedstawicielom młodszej szkoły historycznej za determinantę procesów integracyjnych uznano również aspekty przyrodnicze i geograficzne. Między człowiekiem a przyrodą występuje sprzężenie zwrotne, co świadczy o tym, że warunki geograficzne mogą stanowić istotny czynnik decydujący o losach narodów oraz państw [Marszałek 1996, s. 42]. Argument ten, sformułowany przez F. Ratzela, stał się podstawą ideologii ekspansjonistycznej Niemiec.

W ideach integracji zwrócono uwagę na sferę społeczno-psychologiczną oraz dorobek kulturowy narodu. Naród, według F. Ratzela, powinien być wychowywany w duchu ekspansjonistycznym, co pozwoli mu się rozwijać na dużych przestrzeniach, a w konsekwencji rozwijać się pod względem gospodarczym. Swe poglądy zawarł w tzw. prawie rosnącej przestrzeni. Granicą państwa nie jest tylko granica terytorialna, ale również narodowo-etniczna, państwowa, obronna, kulturowa oraz naturalna. Każde państwo przez proces rozwojowy powinno dążyć do zrównania granic politycznych z etniczno-kulturowo-narodowymi. Pogląd ten był korzystny dla narodu niemieckiego, ponieważ zapewniał mu panowanie nad całą Europą.

Kwestie kulturowe stały się istotnym nurtem w poglądach integracyjnych. J. Partsch opierał swe koncepcje integracyjne właśnie na czynnikach kulturowych. Twierdził, że cała Europa Środkowa należy do germańskiego kręgu kulturowego, co upoważnia Niemców do integracji tych terenów pod ich egidą.

Wymienione koncepcje zjednoczenia, oprócz aspektów czysto ekonomicznych, poruszają kwestie kulturowe, językowe, psychologiczne czy społeczne. Potwierdzeniem jest przypisywanie państwu niemieckiemu roli przywódczej. Podobnie rzecz się ma w założeniach historyzmu, który zwraca uwagę na sferę psychiczną i jej wpływ na stosunki gospodarcze. Jak wynika z tego krótkiego zestawienia, z jednej strony szkoła historyczna miała ogromny wpływ na kształt koncepcji integracyjnych, z drugiej strony sytuacja polityczna Niemiec i ich pozycja na arenie międzynarodowej odcisnęły piętno na założeniach szkoły historycznej.

4. Zakończenie

Wielość i różnorodność koncepcji integracyjnych prezentowanych w Europie w wieku XIX i w pierwszej połowie wieku XX nie przyczyniła się do powstania takiej koncepcji, która by uwzględniła potrzeby poszczególnych państw. Podstaw nieskuteczności tych idei można się doszukiwać w nurcie nacjonalistycznym, który z definicji wykluczał zjawisko integracji międzynarodowej. Szczególnie silne motywy nacjonalistyczne oraz zapędy hegemonistyczne były widoczne w niemieckich koncepcjach integracyjnych, co nie sprzyjało realizacji idei jednoczenia się kontynentu europejskiego. Przewaga indywidualnych interesów państw przesądziła o nieskuteczności procesu integracji przed drugą wojną światową.

Powojenne idee integracyjne w niewielkim stopniu mogły bazować na wcześniejszych doświadczeniach w tym zakresie. Rozbite i wyniszczone działaniami wojennymi państwa europejskie pragnęły stabilizacji, a proces jednoczenia miał być pomocny w odbudowie zniszczonej gospodarki europejskiej. Podstawy procesu integracji w Europie zostały oparte na równym traktowaniu wszystkich członków. Interes osobisty państw członkowskich nie może być sprzeczny z interesami Unii jako całości.

Dziewiętnastowieczne poglądy w zakresie integracji europejskiej stanowią z jednej strony ciekawy intelektualnie dorobek idei integracyjnych, wykazując również jej słabe strony, z drugiej zaś pozwoliły na rozwój badań w tym zakresie oraz w dziedzinie historii gospodarczej, geografii ekonomicznej i ekonomicznej teorii lokalizacji. Stanowią zatem inspirujący element ludzkich dociekań intelektualnych.

Literatura

- Bartkowski R., *Historia myśli ekonomicznej*, PWE, Warszawa 2003.
 Bożyk P., *Międzynarodowa integracja gospodarcza*, [w:] *Propedeutyka międzynarodowych stosunków gospodarczych*, AGH, Warszawa 1994.
 Bożyk P., Misala J., *Integracja ekonomiczna*, PWE, Warszawa 2003.
 Chodorowski J., *Osoba ludzka w doktrynie i praktyce europejskich wspólnot gospodarczych*, Instytut Zachodni, Poznań 1990.
 Ciepielewski J., Kostrowicki I., Landau Z., Tomaszewski J., *Dzieje gospodarcze świata do roku 1975*, PWE, Warszawa 1977.

- Ciepielewski J., Kostrowicki I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*, PWE, Warszawa 1970.
- Czaja S., Tutaj J., *Liberalizm. Powstanie, rozwój i znaczenie myśli liberalnej*, WWSzZiP, Wałbrzych 2000.
- Funkcjonowanie firm i samorządów terytorialnych w warunkach Unii Europejskiej*, red. S. Czaja, E. Tyszkiewicz, WWSzZiP, Wrocław 1998.
- Górski J., Kowalik T., Sierpiński W., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870-1950*, PWN, Warszawa 1967.
- Historia myśli ekonomicznej*, red. S. Żurawicki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979.
- Integracja europejska*, red. A. Marszałek, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Jantoń-Drozdowska E., *Regionalna integracja gospodarcza*, PWN, Warszawa-Poznań 1998.
- Lipieński E., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, PWN, Warszawa 1981.
- Machlup F., *Integracja gospodarcza – narodziny i rozwój idei*, PWN, Warszawa 1986.
- Marszałek A., *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.
- Spychalski G., *Zarys historii myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 1999.
- Taylor E., *Historia rozwoju ekonomiki*, tom I, wyd. Delfin, Lublin 1991a.
- Taylor E., *Historia rozwoju ekonomiki*, tom II, wyd. Delfin, Lublin 1991b.
- Wilk K., *Integracja wschodnioeuropejska – powstanie, funkcjonowanie i upadek*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu nr 673, AE, Wrocław 1994.
- Zarys dziejów myśli ekonomicznej*, oprac. S. Żurawicki, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965.

THE DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN INTEGRATION IDEA IN THE LIGHT OF THE HISTORICAL SCHOOL

Summary

A big amount and variety of integrate concepts presented during the 19th century and the first half of the 20th century in Europe didn't contribute to creation of such a concept that would take into account requirements of individual states. It is possible to detect bases of inefficacy of these ideas in nationalistic stream, which excludes phenomenon of international integration from definition. Particularly strong nationalistic motives and aspirations were visible in German integrate concepts. This fact did not promote realization of idea of unifying European continent. Superiority of interest of individual state has predetermined inefficacy of process of integration before World War II.

Post-war integrate ideas could be based in small degree on earliest experiences in this range. Destroyed during the war, European states craved for stability. The process of unifying was supposed to help reconstructing European economy. The integration process has been based on equal treatment of all members of the EU. Personal interest of state member cannot be contradictory to interests of the European Union as a whole.

On the one hand the 19th century's ideas regarding European integration represent an intellectually interesting part of integrate idea that also has weak sides. On the other hand, they have allowed the development of research in this range and in range of economic history, economic geography, and economic theory of localization. Therefore, they represent an inspiring element of human intellectual investigation.

Anna Cymerman – mgr, doktorant w Katedrze Ekonomii Ekologicznej Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.